

קבוצת 'צושטייער' בגליציה 1929–1931*

הקדמה

על פי רוב דעות המבקרים – גם בספרות המחקר עד היום, וגם במקורות של הזמן – הלכה ספרות יידיש בגליציה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם והתמעטה בכמות וברמה, וכמעט נעלמה. בביקורת הזמן מתואר המצב של ספרות יידיש ותרבותה בגליציה במונחים כגון 'מחלה', 'תרדמה' ו'שיתוק' (ג'ינטיקע אָפגעשטאַנענקייט, 'אפגעשלאָפן געוואָרן', 'פאַראַליזירט', 'אַ קרענק').¹ לפי דעת המבקרים הסיבות לכך הן רבות, וכמעט כולן נובעות מהמצב הפוליטי, ההיסטורי והכלכלי המיוחד ליהדות גליציה. ההתבוללות הלשונית והתרבותית המהירה של האינטליגנציה היהודית – קודם בשפה ובתרבות הגרמנית ולאחר מכן בשפה ובתרבות הפולנית – גברה וכמעט השתיקה את התפתחות תרבות יידיש בגליציה.² גורם נוסף הוא עלייתה של הציונות, ואיתה הספרות היפה וכתבי-העת בלשון העברית כביטוי לאומי-יהודי אשר היווה אלטרנטיבה לספרות יידיש ותרבותה, ומשכה אליה חלק ניכר מהאינטליגנציה היהודית ובמיוחד הנוער הפעיל (מנדלסון תשל"ה, ברטל-פולונסקי 1999, עמ' 19, פרוקופ יאניץ 1995, עמ' 34–37, גלבר 1958). כשמדובר בספרות יידיש מודרנית בגליציה מתכוונים לרוב להתחלת המאה העשרים, כאשר היתה מעין פריחה קצרה במיוחד בשירת יידיש – אולם

* עבודה זאת היא סיכום של מחקר מקיף יותר על קבוצת 'צושטייער' ומפעליה. אני מודה לפרופ' יחיאל שיינטוך, שקרא את כתב-היד והעיר הערות מועילות.

1 ראה בין היתר: צאנגען אַקטאַבער 1929, ראָוויטש 1929, ווייניג 1929, יידיש (לעמבערג) 1930. בהעדר עבודות מחקר כוללות על ספרות יידיש בגליציה בין שתי מלחמות העולם, צריכות קביעות אלה של ביקורת בדיקה וביסוס. עד כמה שידוע לי, מ. נייגרעשל הוא בין היחידים שמתייחס לספרות יידיש בגליציה בכלל. מחקרו מוגבל אמנם לשנים 1904–1918, נייגרעשל 1955.

2 לתיאור גורמים אלה בתולדות יהדות גליציה, ראה כרך 12 של כתב-העת *Polin: Studies in Polish Jewry* (1999). המוקדש ליהדות גליציה בין השנים 1772–1918 (בין היתר בושקו 1999, ברטל-פולונסקי 1999, הולזר 1999). כך כותבת גבריאל קוהלבאואר-פריץ: "A History of the Yiddish language movement in Galicia and the Austrian capital Vienna must also be an account of its failure. It was precisely in Galicia that a thriving cultural symbiosis had substantial impact on the Yiddish cultural movement. Yet competition from the Polish and German languages ultimately ousted Yiddish almost completely." (קוהלבאואר-פריץ 1999, עמ' 164).

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם – כמעט שלא נזכר הישג משמעותי אחד בתחום ספרות יידיש ותרבותה בכלל (נציגרעשל 1955). בעקבות המצב הכלכלי העגום שמנע תעסוקה ואפשרויות קידום, ותהליך ההגירה ההמונית שבאה בעקבות גלי האנטישמיות מצד פולנים ואוקראינים לאומיים – עזב חלק ניכר של הכוחות היצירתיים-ספרותיים ועבר למרכזים מעבר לגבולות גליציה בפרט (וארשה, מוסקבה) ומעבר לגבולות מזרח אירופה בכלל (ניו-יורק, תל-אביב, פריז).³

במאמר להלן ברצוני לעמוד על פרק מיוחד, קצר אך משמעותי, ובו נסיון מבטיח להחיות את תרבות יידיש וספרותה בגליציה בידי קבוצת פעילים צעירים.⁴ בסוף שנות העשרים והתחלת שנות השלושים של המאה העשרים, קמה בלמברג תנועה חדשה למען תרבות יידיש. השם 'צושטייער' היה שם משותף לחברים בקבוצה הספרותית-תרבותית, אשר הנהיגה את התנועה, ולכתבה העת שלה שהופיע בלמברג בשלושה כרכים (ספטמבר 1929, יוני 1930, אפריל 1931).⁵

קבוצת 'צושטייער'

בין מקימי הקבוצה וחבריה המרכזיים אפשר למנות את רחל אויערבאך, ישראל אשענדאָרף, בער שנאָפער, דבורה פֿאָגל, נחום באָמזע, יעקב שודריך (כולם ילידי 1902-1905).⁶ כוונתם של חברי קבוצת 'צושטייער' היתה להחיות את היצירה הספרותית ביידיש ואת תרבות יידיש המיוחדת ליהדות גליציה. זאת היתה יוזמה תרבותית-ספרותית מיוחדת במינה מתוך התמקדות בתפיסה טריטוריאלית-רגיונלית – לעודד, לקדם ולאחד, ובכך להחיות את הנעשה אך ורק בקרב יהדות גליציה.⁷

בין מטרותיה של התנועה אפשר למנות עשר נקודות עיקריות שסוכמו במניפסט התנועה בכתבה העת יידיש (ראה בהמשך) תחת הכותרת 'מה רוצים אנו': 1. לחזק

3 בין המשוררים הידועים יותר שעזבו את גליציה – אורי צבי גרינברג, מלך ראָוויטש ומשה-לייב האַלפערן. ראה הודל 1999 המתאר את תופעת ההגירה מגליציה לוויהנה בפרט, ומעבר לגבולות מזרח אירופה בכלל.

4 נתן כהן בספרו על מרכז התרבות היהודית בווארשה בין השנים 1918-1942, מזכיר את קבוצת 'צושטייער' בגליציה בתוספת לפרק על הנסיונות להוציא פרסומים ספרותיים משותפים של צעירים בווארשה. בתוספת קצרה זאת הוא מונה נסיונות כאלה בערים מחוץ לווארשה כגון לודז', ראדום, ווילנה (כהן תשס"ג, עמ' 223).

5 צושטייער: דריי חדשים שריפֿט פֿאַר ליטעראַטור קונסט און קולטור, לעמבערג נומ' 1, סעפטעמבער 1929; נומ' 2, יוני 1930; נומ' 3, אפריל 1931.

6 פרטים ביוגרפיים וביבליוגרפיים ראה לפי ראָוויטש: לעקסיקאָן, לעקסיקאָן 1956-1981, ומאמריה של רחל אויערבאך בדי גאַלדענע קייט, תל-אָבֿיבֿ 1990 (כרך האינדקס, עמ' 85) וכן אויערבאך 1957.

7 "מיר ווילן זיין פֿיאַנערן פֿון דער מאָדערנער ייִדישער קולטור-באַוועגונג אין גאַליציע כלפֿי־פֿנים, און מיר ווילן זיין דער אויסדרוק פֿון דער דאָזיקער באַוועגונג, כלפֿי־חוץ. אונדזער אַרבעטספֿעלד איז אַזוי אַרום טעריטאָריאַל באַגרענעצט" (מתוך הצהרת הכוונות של מערכת צושטייער – פֿון אונדז', גליון 3, עמ' 2).

ולבנות בעזרת כל האמצעים את העמדות של יידיש בגליציה; 2. לנהל את העבודה למען יידיש על בסיס יסודות בלתי מפלגתיים; 3. לאגד יחד את כל מוסדות התרבות בלשון יידיש (ספריות, חוגים דרמטיים, איגודי תרבות, מקהלות וכו') במסגרת אגודת תרבות מרכזית אחת; 4. להקים מוסדות תרבות יידיש במקומות שאינם בנמצא; 5. ליצור חוג רפרנטים ומורי דרך על מנת לספק לערים ולעיירות בגליציה הרצאות וקורסים בשפה ובספרות יידיש; 6. לתמוך בבית הספר החילוני היידי; 7. לתמוך בעבודה של המכון המדעי יהודי בוויילנה (ייו"א); 8. לעמוד למען הקמת תיאטרון יידיש-אמנותי בגליציה; 9. לפעול למען הפצה בקרב הציבור של כל ענפי האמנות היהודית; 10. ליצור ביטאון עצמי לענייני תרבות (יידיש (לעמבערג) 1930, עמ' 4).

לא היתה זאת יוזמה נפרדת ומקריית אלא מתואמת. מלך ראָוויטש ממקום מושבו בווארשה, ורחל אויערבאך בלמברג עמדו מאחורי הרעיון לנסות להחיות את תרבות יידיש בגליציה בסוף שנות העשרים של המאה העשרים. מההתכתבות ביניהם מסוף שנת 1928 אנו למדים שתחילה הועלה הרעיון להוציא מאסף ('זאמלבוך') של ספרות יידיש החדשה שנוצרה בגליציה.⁸ ראָוויטש הכין את הקרקע בהדפיסו מאמר (בשני חלקים) בליטעראַרישע בלעטער אודות המשורר הגליצאי דוד קעניגסבערג בשם 'דער דיכטער און פויער דוד קעניגסבערג', מאמר המתמקד בזיקתו האינטימית ביצירתו של קעניגסבערג למורשתו ולסביבתו הגליצאית (ראָוויטש 1928). רחל אויערבאך התחילה בחיפוש אינטנסיבי במזרח אירופה ומחוצה לה אחר תרומות כספיות למאסף המתוכנן. יתר על כן, היא פנתה לסופרים ולמשוררים גליצאיים בהווה ובעבר להשתתף במאסף.⁹ ביחד מגייסים הם את שיתוף הפעולה של ה'צעירים' ישראל אשענדאָרף, נחום באַמזע, דבורה פּאָגל, יעקב שודריך, ובין המבוגרים יותר רחל קאָרן, דוד קעניגסבערג, ש. אימבער ויוסף פּאָלק. בהמשך מדרווח נחום באַמזע לראָוויטש שהקבוצה הצליחה לגייס את דוד קעניגסבערג עצמו לבוא ללמברג ולהרצות רפרט על שירת יידיש בגליציה במסגרת 'ערב משוררים', ולשכנע את בן-ציון גינסבערג לפעול למענם.¹⁰ גינסבערג, עורך משנה בעיתון היומי היחיד ביידיש בלמברג דער מאָרגן, פרסם מאמר בליטעראַרישע בלעטער בשם 'צען יאָר יידיש-פוילישע פרעסע אין גאליציע', בו הוא מנצל את ציון היובל של העיתונות היהודית בשפה הפולנית (נובי דז'ניק בקרקוב וכווילָה בלמברג) דווקא כדי להביע את צערם על תהליך הפולניזציה בקרב היהודים, ולכנות את ההתבוללות התרבותית והלשונית כמחלה חמורה.¹¹ את ציון היובל, לפי גינסבערג, צריך לראות כאזהרה לפעילים

8 מכתב רחל אויערבאך אל מלך ראָוויטש 24.XI.1928, השמור בארכיון ראָוויטש במחלקת כתבי-יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים - להלן ארכיון ראָוויטש.

9 בין היתר פנתה אויערבאך לאירגון יוצאי גליציה ול'פרץ פּאָראַין' בניו-יורק ולמשוררים ש. אימבער ורחל קאָרן (מכתב אויערבאך לראָוויטש 26.XI.1928, בארכיון ראָוויטש).

10 מכתב נחום באַמזע למלך ראָוויטש 20.IV.1929, בארכיון ראָוויטש.

11 גינסבערג יאָנואַר 1929. הלעמבערגער טאָגבלאַט שונדס ב' 1904 החליף את שמו לדער מאָרגן ב' 1924. פרטים על עיתון פר'ר'ציוני זה ראה לפי סאַמעט 1975, עמ' 316.

התרבותיים בגליציה, שאסור להם להישאר ארשיים מול מחלה מתפשטת זאת. בהמשך פרסם גינסבערג מאמר בגליון פסח של היומון מאָרגן לציון היובל ה-25 של עיתונות יידיש בגליציה. מצד אחד הוא מתרכז בו בתולדות ספרות יידיש בגליציה החל מספרות ההשכלה, ומצד שני מצביע על עיתונו מאָרגן כהוכחה שהמילה הכתובה בידיש עוד חיה, וזאת כנגד הטענות שגליציה היידיט נעצרה או נרדמה רוחנית (גינסבערג יולי 1929).

מאותו גליון פסח של העיתון מאָרגן למדים אנו שאותה התוכנית של ערב משוררים עם דוד קעניגסבערג התפתחה לאירוע רחב יותר. עמוד שלם הוקדש לשירת יידיש בגליציה. הוא כולל מכוא קצר מאת קעניגסבערג ושירים אחדים מאת משוררים גליציאיים בעבר ובהווה – אצ"ג, י. אַדלער ורחל קאַרן (קעניגסבערג 1929). מודעה גדולה בהמשך הגליון מפרסמת ערב ספרותי גדול תחת הכותרת 'גאַליציען דאָס לאַנד פֿון יודישער שאַפֿונג' (ראה בעמ' 163). בנוסף לקעניגסבערג משתתפים באירוע בער שנאַפער ורחל קאַרן – משוררים הידועים לציבור דאו, וגם משוררים צעירים יותר, ביניהם ישראל אַשענדאַרף, נחום באַמזע ויעקב שודריר. מעורבותן של רחל אויערבאך ודבורה פֿאַגל ניכרת גם בכך שהערב אורגן 'בהשתדלות' אגודת הסטודנטים לפילוסופיה בלמברג, ככתוב במודעה.¹² היומון מאָרגן המשיך לפרסם את הערב הספרותי במודעות ובמאמרים כגון "גאַליציען מוז אָנהייבן ווידער שאַפֿן יידישע ליטעראַטור", ו"די באַדייטונג פֿון אָוונט פֿון גאַליצישער דיכטונג: ווער זיינען די אָנטיילנעמער" – שני המאמרים התומים 'ר.א.' – היא רחל אויערבאך.¹³ את מטרת הערב (ובעצם מטרת קבוצת הפעילים בכלל) מציינת אויערבאך כדלהלן:

"דער היינטיקער אָוונט פֿון יידיש גאַליצישער דיכטונג ווערט געמאַכט אונטער דער פערספעקטיוו צו באַקענען דעם יידישן עולם מיט זיין אייגן האַב-און-גוטס, געבן אן איבערבליק איבער ליטעראַרישע דערגרייכונגען פֿון די גאַליציאַנער ביז אַהער, און אויך באַקענען דעם עולם מיט די יונגע דיכטערישע כוחות וואָס זענען אויפֿגעקומען ערשט אין דער לעצטער צייט." (שם, שם).

למחרת הערב מסכם בן-ציון צאנגען את הצלחת האירוע במדורו "די ליטעראַרישע וועלט" (צאנגען מאי 1929). משם למדים אנו כי בנוסף לקריאה בציבור מתוך שירת יידיש מגליציה, השמיעה רחל אויערבאך "היוזמת הבלתי נלאית" של האירוע רפרט מעניין בקשר למטרות אגודה ספרותית שתקום בלמברג. ואכן שתי החלטות נתקבלו באותו ערב: לייסד סקציה (יהודית) באגודת הסופרים והאמנים (הפולנית) בלמברג, וכן לארגן ולהרחיב את הפעילות התרבותית ביידיש בגליציה (שם, שם). במכתב למלך ראָוויטש (החתום על ידי רחל אויערבאך

325–327; הל 1975, עמ' 37–40. על תופעת עיתונות יהודית בשפה הפולנית, והעיומותים

בינה לבין העיתונות בידיש, ראה שטיינלאוף 1993.

12 רחל אויערבאך למדה באוניברסיטת יאן קאָנימיש בלמברג בפקולטה לפילוסופיה. באחד

השיעורים שם היא פגשה לראשונה את דבורה פֿאַגל (פרידמן כהן 2005, עמ' 298).

13 מאָרגן 1929.IV.26, עמ' 3; מאָרגן 1929.IV.27, עמ' 8.

בהשתדלות פוז פערניי קדישע שטודענעמן פוז פילאזאפיע איז צעמבער, וועט פארקומען מאנטאג
דעם 29 אפריל זעיצער 7.30 אוועק איז זאאל פוז, יד חרושים בערשטיינגאס 11

א גרויסער ליטעל ארשיער ארצעל
גאלציעצן דאס לאנד פון יודישען שאפונג

מאנטיא פון דיקט
ווד מענטשעס

אלס אלוטראציע צום קייזער וועלן קייזערליכע הערן לידען און ברענגען פון
די העק פון די גאליציע קרייצער. ע. ל. איבער, מ. ל. האלבערן, מלך ראויטש, א.
מ. טאק, משה גארד, א. ג. וי. הי אויך פון דער יונגע-וועלט גאליציע ריכטער.
מ. אשנאדער, מ. בעק, ג. בליז, ג. בלומ, ג. שטאנער און י. שורדיץ.

איז אוועק וועלען זיך בעטלייגען פערזענליך די דיכטער בער האראוויץ און קארן
רעציטאציעס פון יוסף יער וואלדמא און פרץ פ. וואלף.

בילעטן אין פרייז פון 2 און 3. צו בעקומען אין די צייטונג-ביורוקס פון ע. שערר.
אין פאסטו וויקאט און פ. העלער, אין נאקאל פון פערמיין יודען סאג צווישן 7 און
9 זענען און אין סאג פון זענען פון 6 זענען ביז דער קעס.

וישראל אֲשֶׁנְדָאָרְף) מצויים פרטים נוספים על שתי החלטות אלו. הפרויקט המרכזי והראשון: לפרסם כתב-עת בידיש המוקדש לספרות ולאמנות. כמשתתפים לכתב-העת יתקבלו רק אלה שיוצרים אך ורק בידיש. בהנהלת קבוצת המארגנים נבחרו: דוד קעניגסבערג – יושב ראש, רחל אויערבאך – ממלאת מקום, ישראל אֲשֶׁנְדָאָרְף – עורך, יעקב שוורדיך – גזבר.¹⁴

ההתקפה על כתב-העת שטרם נולד

עוד לפני הופעת הגליון הראשון של כתב-העת בשם צושטייער על ידי קבוצת הפעילים למען תרבות יידיש בגליציה, התחילה סדרה של התקפות שהודפסו בעיתון מאָרגן מאת בן-ציון גינסבערג – החותם בפסבדונים שלו 'רפ"ד'.¹⁵ הוא 'נעלב' בשם מלך ראָוויטש, בער האַראָוויץ, ש"י אימבער ורחל קאָרן על כך שהוגדרו כביכול כ'זקנים' בין משתתפי כתב-העת, לעומת הדור הצעיר שאותו הוא מכנה 'גראַפֿאַמאַנישע פּלאַספּלעצלעך' אשר נתמכים באותם 'זקנים' על מנת לקבל מונופול בלעדי על ספרות יידיש בגליציה.¹⁶

בהיעדר כתב-העת בעצמו, שטרם הופיע, נטפל הוא לשם 'צושטייער' (שפירושה תרומה), ולאורך סדרת התקפותיו מכנה את כתב-העת 'אויסשטייער' (מוהר, בגדי כלה). בטון סרקסטי זה הוא ממשיך ותוקף את 'האלמנט הנשי' ה'רחלס' (אויערבאך) וה'דבורהס' (פֿאַגל) על כך שהתלוננו על התקפותיו, ולבסוף ברצינות מזויפת חוזר בו בעניין זה, מכנה את עצמו 'בעל-תשובה' ושומר לעצמו את הזכות להגיב לכשיצא כתב-העת.¹⁷

14 מכתב מיום 19.V.1929 בארכיון ראָוויטש.

15 רפ"ד ובמדורו 'א' סוד פֿאַר גאַנץ באַרַד'; 'צושטייער' אָדער 'אויסשטייער' אָדער 'דאָס ליטעראַרישע געמייזעכץ אין לעמבערג' 10.VIII.1929; 'נאָך וועגן ליטעראַרישן זשורנאַל צושטייער', 17.VIII.1929; 'די ברבד' פֿון דער פֿאַלקסצייטונג' פֿאַרן צושטייער', 31.VIII.1929.

16 בין היתר הוא כותב "מיר זענען איבערצייגט אז ווען מען זאָל זאָגן מלך ראָוויטשן, אָדער רחל קאָרן, אז זיי געהערן צום 'עלטערן דור', וואָלטן זיי גרוי געוואָרן פֿאַר בושה. בער האַראָוויץ וואָלט אויסגעהאַקט ציין ווען ער הערט לייקענען אז ער איז אַ יונגער דיכטער" (שם, 10.VIII.1929).

17 "פֿרעגט שוין ליבערשט נישט וואָס ס'איז געשען. גאָר מיט נסים וואָס 'רפ"ד' גייט אַרויס אַ לעבעדיקער. עס זעט אויס אז מען האָט צו טאָן מיט נאַיווע ליטעראַטן און דיכטער, איז מען כסדר אין סכנה, בֿפֿרט ווען צווישן זיי געפֿינען זיך נאָך דאַמען [...] דאָס ערגסטע דערביי איז וואָס אונדזערע מאָדערנע דבורהס און רחלס (אמת יידישע טעכטער) פֿילן זיך באַליידיקט [...]". (שם, 17.VIII.1929). בין תיאורה של רחל אויערבאך את ההתקפות במכתב לראָוויטש 13.IX.1929: "וואָס זאָל איך אייך זאָגן, וואָס זאָל איך אייך רעדן וואָס דאָ שפּילט זיך ערשט אַפֿ אַרום דעם ברעקל אַרבעט וואָס מיר האָבן דאָ אָנגעהויבן טאָן און מיר פּערזענלעך איז אַ דאַנק מין 'זויבלעכקייט' באַשערט צו שטיין אין צענטער פֿון אַ ספּעציעלן מין רכילות. קודם-כל מאכט מען לעכערלעך די גאַנצע אונטערנעמונג ווייל אַ 'יידענע' פֿאַרעט זיך דערביי [...] ווען מען האָט צו טאָן מיט אַ פֿרוי האַלט מען דאָך

בהיעדר אפשרות מצד פעילי כתבי־העת להתגונן בפני רפ"ד־גינסבערג, קם מלך ראָוויטש בווארשה במדורו 'קאָליידאָסקאָפּ' בעיתון פּאָלקסצייטונג ומגלה את סיבת ההתקפות: זעם עובדי העיתון מאַרגן על כך שלא הוזמנו להשתתף כולם כאחד בכתבי־העת צושטייער (ראָוויטש 1929).¹⁸ רפ"ד במאמרו האחרון בסדרת התקפותיו, לא נשאר חייב, ולאחר התגוננות בשם עובדי המאָרגן מצטט את דברי ראָוויטש כדי להנחית מכה אחרונה.¹⁹ ראָוויטש במאמרו הנ"ל בפּאָלקסצייטונג איחל לכתבי־העת בין היתר אריכות ימים והרבה כשרון. רפ"ד־גינסבערג מנתח את 'ברכת הכשרון' כביקורת מוסווית של ראָוויטש.

צושטייער: דריי חדשים שריפֿט פּאָר ליטעראַטור קונסט און קולטור – והתקבלותו

למרות שצוין בשערו 'ספטמבר' 1929, מופיע הגליון הראשון של כתבי־העת צושטייער בנובמבר 1929, לאחר התגברות על בעיות טכניות בהדפסתו.²⁰ הגליון פותח בהצהרת כוונות אשר מדגישה את מטרת המשתתפים לבנות יסודות חדשים על בסיס העבר העשיר של ספרות יידיש בגליציה (שם, עמ' 2). לצידה מופיע שיר מאת דוד קעניגסבערג בשם "איך בענק נאָך אַן איינפֿאַכיקן פשוטן ליד" המהווה מעין אני מאמין המביע את הקריאה ליצירתיות שירית חדשה בידיש בגליציה.²¹ הגליון הראשון מרשים, הוא בעל 64 עמודים ומחולק לארבעה מדורים עיקריים. הראשון והגדול ביותר מורכב מיצירות שירה (13 משוררים ומשוררות). שני

דאָס וואָרט שטענדיק פֿון אויבן אויף, און נאָך אנדערע זאכן האַלט מען פֿון אויבן אויף ווען מען האָט צו טאָן מיט אַ פֿרוי |...|".

18 תגובת קבוצת 'צושטייער' להתקפותיו של רפ"ד מופיעה בגליון הראשון של 'צושטייער' (עמ' 59) תחת הכותרת 'אַ סוד פֿאַר גאַנץ בראָד' (חתום ד"ר גילאָטין) בה בין היתר נחשפת זהותו של רפ"ד: "מיר האָבן דאָ געהאַט צו טאָן מיט 'סודות' ווילן מיר טאָקע דערפֿאַר אויפֿדעקן דעם אייגענטלעכן 'סוד פֿאַר גאַנץ בראָד' – דהיינו דעם נאָמען פֿון דעם 'וויציקן' רפ"ד רעדאָקטערל וואָס האָט אונדזער 'רעצענזיע אַ קאָנטאַ' אָפּגעדרוקט אין 'מאָרגן' בשעת ער איז אין אוגערקע סעזאָן געבליבן אַן אַ קאָנטראָל איבער זיך. דאָס איז חבֿר בן ציון גינסבערג".

19 כך כותב ראָוויטש "מיר ווינטשן דער יונגער גרופע פֿון 'צושטייער' אַ סך מוט, אַ סך אויסהאַלטעווודיקייט, אַ סך גוטן גלויבן אין זייער באַרופֿונג און – אחרון אחרון חביב – אַ סך טאַלענט" (ראָוויטש 1929). תת־הכותרת של רפ"ד להתקפה זאת: 'די 'ברכה' פֿון דער 'פּאָלקסצייטונג' פֿאַרן 'צושטייער'".

20 מכתבי אָשענדאָרף לראָוויטש 1929.VIII.22, 1929.IX.12, 1929.IX.31, בארכיון ראָוויטש.
21 המשוררים המשתתפים בצושטייער 1: דוד קעניגסבערג, בער שנאָפּער, בער האָראָוויץ, נחום באָמוע, אידע העפֿנער, יעקב שוורדירן, דבורה פֿאַגל, יוסף פֿאַלק, י. גרינוויט, י.א. בערגער, רחל קאָרן, מענדל נייגרעשל, ישראל אָשענדאָרף. בעלי הסיפורים הקצרים (שניהם מווינה) י.א. ליסקי, י.ז. לעווינזאָן. דבורה פֿאַגל מופיעה גם עם מסה בתחום האמנות 'טעמע און פֿאַרם אין דער קונסט פֿון שאַגאַל' (עמ' 52–53), ורחל אויערבאָך עם מאמר ארוך במיוחד על הסופרת 'מאָרטאַ אָסטענזאָ' (עמ' 53–57).

סיפורים קצרים ושלושה מאמרים מלומדים בתחום הספרות והאמנות. במדור 'מעולם האמנות' רפרודוקציות של אמנים יהודים גליציאיים ושתי מסות בתחום האמנות היהודית.²² במדור 'סופרים וספרים' שתי סקירות של שני קבצי שירה שהופיעו בניו יורק מאת גליציאים לשעבר;²³ ומאמר לכבוד יובלו העשרים של דוד בערגלסאן והודעה בדבר מאסף ספרותי ביידיש שיצא מטעם אגודת הסופרים והעיתונאים בתל-אביב.²⁴ במדור 'ענייני תרבות' מאמר מאת פעיל התרבות אברהם טרעמבאָוועלסקי, הקורא ליצור אירגון גם למען תרבות יידיש בגליציה (עמ' 60-63), ובעמוד האחרון (עמ' 64) פנייה מאת נחמן בלומענטאָל בשם 'דער גורל פֿון אַ ייִדישער שול אין אַ גאַליצישן שטעטל' – פנייה עבור תרומות לבית הספר היידי בעיירה מילניצה (עמ' 64).

זמן קצר לאחר הופעת הגליון הראשון של צושטייער מופיעים ארבעה מאמרי תגובה – שניים בליטעראַרישע בלעטער בווארשה, אחד בוויילנה ואחד בלמברג.²⁵ מאמרים אלה מאופיינים לרוב בהתלהבות על עצם העשייה. בן-ציון צאָנגען בעיתון מאַרגן, בהתלהבות גדולה במיוחד משבח את כתב-העת החל ממראהו החיצוני האסתטי וכלה בתוכנו העשיר והאיכותי. הוא סוקר בחיוב כמעט את כל תוכנו של הגליון, מדגיש את חשיבות היוזמות התרבותיות העתידיות המתוארות בו, ומסיים בקריאה לתמיכה בגליון הבא ובכל הפעילויות התרבותיות המתוכננות. מאמר הביקורת השני הוא גם מאת צאָנגען, אך הפעם בליטעראַרישע בלעטער, בו הוא חוזר בקצרה על שבחיו, ומציין שאפילו האינטליגנציה היהודית-פולנית, אשר בעבר היתה אם לא אדישה אז עוינת לעשייה ביידיש בלמברג, התחילה לעקוב ולהשתתף באירועים התרבותיים סביב היצירה ביידיש. מאמרו של נ. ווייניג בעיתון ווילנער טאָג אינו כתוב, לפי דבריו, כמאמר ביקורת רגיל, שכן הוא מתרכז בעצם הופעת הגליון ובעבודה המעשית שנעשתה למען ספרות יידיש ותרבותה בגליציה. הוא יוצא נגד האמירה שגליציה כביכול נרדמה ובעקבות ערב-משוררים והופעת צושטייער היא מתעוררת. הוא גם חולק על בחירת השם 'צושטייער' לכתב-העת בשל תסביך הנחיתות המשתמע מפירוש השם – תרומה פחותת ערך כביכול, לעומת הספרות העליונה הנוצרת למשל בווארשה. ווייניג משבח את העשייה ומאחל הצלחה.

22 במדור 'מעולם האמנות' שני מאמרים הכוללים רפרודוקציות אמנותיות כאילוסטרציות למאמרים: מ. זאק כותב על האמן ע. קונקע (עמ' 52) והדוֹררה פּאָגלן על תערוכת פ. טויבעס בתצוגת הסתייו בלמברג (שם).

23 קלמן הייזלער, מענטשן, ניו־יאָרק 1927; נפתלי גראָס, אידען, ניו־יאָרק 1929 (עמ' 57-58).

24 ב.צ. צאָנגען, "דוד בערגלסאָן: צו זײַן 20 יעריקן יוביליי" (עמ' 58-59), ג-ד, "איינס צוויי: זאַמלעפֿט פֿאַר ליטעראַטור און קריטיק (אַרויסגעגעבן פֿון ייִדישן ליטעראַטן און זשורנאַליסטן קלוב אין תל־אָבֿיבֿ) 1929" (עמ' 59).

25 ראה לפי ווייניג 1929, צאָנגען אָקטאַבער 1929, צאָנגען נאָוועמבער 1929, נאטיש 1929.

מאמרו של מיכאל נָאָטִיש בליטער־אַרִישע בלעטער דומה בשבחיו על צושטייער למאמרו של צאַנגען (נאָטיש 1929). נאָטיש מזכיר את 'הגורל העצוב' של חיי תרבות יידיש בגליציה ואת גלי ההתבוללות הספונטניים המרעילים את האווירה במיוחד שם. בדומה לווייניג הוא מעיר לטובה על האגרסיביות של קבוצת החברים הצעירים הבאה לידי ביטוי בכוונותיה המוצהרות בהקדמת הגליון, וכמו ווייניג מצטט מתוכן (שם, שם).

אולם, אם אמנם כל מאמרי הביקורת האלה על הגליון הראשון של צושטייער חיוביים ומברכים על העשייה – בכל זאת מורגש בהם טון הססני ורתיעה מלהביע ספקות וביקורת שלילית. מיכאל נאָטיש מביע את ההיסוס הזה במפורש. הוא מדגיש שוב בסופו של מאמרו, שכוחותיה של ההתבוללות חזקים אפילו כנגד האגרסיביות של קבוצת הצעירים ולכן, הוא כותב, לא מתאים לבוא ב'דרישות' חמורות' כלפי צושטייער, ומאחל "זאָל ער (!) נאָר זײַן אין אַ מזלדיקער שעה" (נאָטיש 1929).

התכנסות לשם התייעצות בלמברג

בעקבות הופעת צושטייער ורישומו החיובי, וכתוצאה מהקריאה הפומבית מעל דפיו לארגן אספה של פעילי תרבות מכל רחבי גליציה כדי לרכז את התרבות היידיית תחת אירגון גג – התקיימה אספה כזאת בלמברג ב־27 במרץ 1930.²⁶ רחל אויערבאך כנציגת קבוצת 'צושטייער' ופעיל התרבות מקרקוב א. זינפֿעלד עמדו בראש היוזמה. בהתייעצות ('באַראַטונג') השתתפו בין היתר אנשי קבוצת 'צושטייער' וגם הגיעו במיוחד מווארשה משתתפים נוספים: מ. מזאה (מנהל 'הוויילנער טרופע'), זוסמאן סעגאַלאָוויטש הסופר, ונחמן מייזל עורך הליטער־אַרִישע בלעטער. מטרת ההתייעצות היתה החלפת רעיונות בדבר הקמת חברת תרבות יידיש – אגודה מרכזית למען תרבות יידיש בגליציה. בסופה של ההתכנסות התקבלה החלטה שאכן צריך ליצור גוף כזה אשר יאחד את כל מוסדות התרבות בגליציה שפועלים למען תרבות יהודית מודרנית, ולהקים מוסדות כאלה במקומות שאינם קיימים עדיין. הוחלט לבחור ועדה כדי לארגן את אגודת התרבות אשר תיצור קשר עם מוסדות קיימים כגון ספריות, בתי ספר, חוגי דראמה ועוד.²⁷

26 ראה לפי מייזל 1930, ומכתב אויערבאך לראָוויטש 19.11.1930 בארכיון ראָוויטש.
27 מייזל 1930. מייזל מצטט מתוך הרזולוציה (בין היתר): "די באַראַטונג וואָס איז צונויפֿגערוּפֿן געוואָרן אין לעמבערג דעם 27טן מערץ 1930 [...] געפֿינט אַז עס איז שוין איצט די העכסטע צייט וואָס גיכער צו שאַפֿן אין לעמבערג אַ צענטראַלע ייִדישע קולטור־אַרגאַניזאַציע וואָס זאָל פֿאַרבינדן די אַלע ייִדישע קולטור־אינסטיטוציעס אין די ערטער וווּ אַזעלכע זענען נאָך נישטאָ. אין די נאָענסטע טעג דאַרף צונויפֿגערוּפֿן ווערן אין לעמבערג אַ גרעסערע באַראַטונג פֿון אַרטיקע קולטור־טוער, וועלכע זאָלן אויסקלייבן אַ צייטווייליקן קאָמיטעט צו אַרגאַניזירן די קולטור־געזעלשאַפֿט [...]".

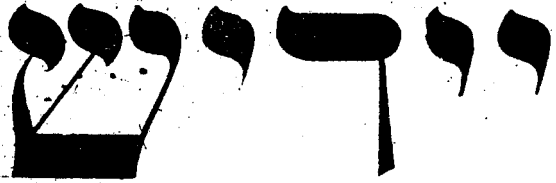
בעקבות הגליון הראשון של צושטייער וכהוכחה להצלחתו, אשר התבטאה בריבוי החומר הכתוב שנשלח למערכת וחוסר המקום להדפיס את כולו בגליון השני – מפרסמת קבוצת 'צושטייער' כתב־עת נוסף, חד־פעמי, בשם 'ידיש: שריפט פֿאַר קולטור־באַוועגונג אין גאַליציע' במאי 1930, כחודשיים לפני הופעת הגליון השני של צושטייער. כתובתה של 'המערכת והנהלה' של כתב־העת החדש היא אותה הכתובת של מערכת צושטייער. 'ידיש' הוא כתב־עת זעיר, בעל ארבעה עמודים עם חמישה מאמרים, מודעות והצהרת כוונות. בין המאמרים אחד מאת רחל אויערבאך, מאמר מלא אופטימיות, המעודד עניין בעשייה ובשיתוף פעולה (אויערבאך מאי 1930). מאמר אחר, מאת ההיסטוריון יצחק שיפער בשם 'מיטן פנים צו דער פראָווינג' טוען שחלק משמעותי בעידוד ובקידום תרבות 'ידיש' בגליציה חייב להיות במסגרת פנייה ושיתוף פעולה של 'אנשי העם' החיים בעיירות קטנות בגליציה מקום בו שפת 'ידיש' עדיין שלטת. משם, טוען שיפער, יבואו הכוחות העתידיים שישפיעו על כל ענפי הפעילות התרבותית (שיפער 1930). מאמר אחר, ללא חתימה, בשם 'די ערשטע שריט צום שאַפֿן די צענטראַלע 'ידישע' קולטור־געזעלשאַפֿט אין גאַליציע' (שם, עמ' 4) מזכיר את אספת ההתייעצות שהתקיימה במרץ ומרווח על התוצאות של אספה שנייה חדשה שהתקיימה בלמברג (ללא ציון תאריך), נוסף על בחירת ועדה מארגנת של תשעה נציגים. הוחלט על: 1. פרסום כתב־העת 'ידיש'; 2. הובא תקנון לאשרור; 3. התחלת גיוס חברים על ידי שליחת שאלונים וטופסי הרשמה לכל מוסד ואגודה תרבותית הקשורים ל'ידיש', כדי להירשם ליוזמה ולהתכונן לאספה הכללית הראשונה שתתקיים בלמברג, ואשר תכלול כל פעיל תרבות 'ידיש' בגליציה. בהמשך כתב־העת 'ידיש' רובריקה גדולה ובה הכותרת 'מה אנו רוצים' הכוללת עשר נקודות למימוש בעתיד (שהוזכרו לעיל בראשית מאמר זה).

המוסף הספרותי 'ליטעראַטור און קונסט' ביומון מאָרגן

עד למאי 1930 – תאריך הופעת כתב־העת 'ידיש' – צברה קבוצת 'צושטייער' אהדה והצלחה רבה, הרבה מעבר לפרויקט המקורי של תכנון מאסף יחיד. תוכניותיה הורחבו בצורה מפליאה עד כדי הקמת בית ספר.²⁸ כזכור, היומון מאָרגן התקיף את הקבוצה שנה קודם, אולם לאחר הצלחותיה החליט להצטרף לגל פעילויותיה, ומודיע ב־28.VI.1930, שמגליון השבת הבא יופיע מוסף ספרותי

28 כך כותב אשענדאָרף לראַוויטש ב־12.IV.1930: "געלייענט מסתמא וועגן 'קולטור פֿאַראַיין' וואָס מיר גרינדן דאָ. מײזיל האָט זיך שוין צעטאַראַראַמעט. מײזאַלט געקענט מסתמא טאַקע באמת עפעס אויפֿטאַן נאָר – געוואַלד! וואָס נאָך זאָלן מיר, די פֿאַר אַרעמע בחורים, אויף זיך נעמען? 1. 'צושטייער' אַרויסגעבן. 2. אַרבעטן צען שעה אַ טאַג. 3. שרייבן טאַקע. 4. קולטור פֿאַראַיין. 5. יש״א, יאָ מיר פֿרווון דאָ עפֿענען אַ שטיקל שול." (ארכיון ראַוויטש).

דרעס פון רעד, און אדמיניסט:
„Gusztajer“ dla Jidisz
Lwów, śm. Marcina 28.

דרעס פאר זעט:
P. K. O. 154. 472.
dla „Jidisz“.

שריפט פאר קולטור-באוועגונג אין גאליציע.

Lwów, maj 1930.

נומער 1.

לעבעדיגע מאי 1930.

צו אלע פריינט פון יידיש אין גאליציע!

אין א מצב פון דערשלאנגניקייט געפונט זיך די יידישע קולטור-באוועגונג אין גאליציע. אונזער גאנצע קולטור-ארבעט אין און די לעצטע יארן שטארק געפאלן. געווענען זיי אין כמות, רטיו אין איכות. די אפאטיע אויפן נעביש פון יידישער קולטור-באוועגונג, וואס האט ארומגענומען די יידישע מאסן אין אונזער קאנט, באדראס ממש דעם קיום פון אונזער קולטור אויף דעם שטח פון גאליציע. די אסימילאציע סאטשעט זיי און אראם, פון אינעווייניק און פון דרייסן אונזער לעבעדיקן ארגאניזם. פון אינעווייניק ווילן אונזערע היימישע שונאים פארמאסן אונז דעם פולן ווערט פון אונזער קולטור-באויק. פון אונזער קולטורעלן האב און גוט; פון דרייסן ווידער זוכן אונזערע שכנים מיט אלע מיטלען צו פארשלינגען אונז אינגאנצן אין צווייטע מאסן אונזער. גאליציע-קולטורעלע באוועגונגען.

צו אונזער גרויסער פריינד זענען די, וואס ווילן אונז אראפפירן פון אונזער אייגענעם, גלייכן וועג, נאר קליינע, דינע סיכסן פון פאלק. די יידישע מאסע דעקט און מילט יידיש. נראם זיי אלע אנדערע יידישע מאסן-קינדער, לעבן זיך אויס די יידישע מאסן אין אונזער קאנט אין אונזער אייגענער קולטור. אין דער 'יידישער שפראך' פון דער צייט ווען מיר האבן געהאט א לעבעדיקע יידישע קולטור-באוועגונג אין גאליציע זענען פארבליבן א גרויסע צאל קולטור-טוער און א פון קולטור-אינסטיטוציעס, וועלכע וואלטן צוזאמען מיט די יינגלעכע פארשטאנדע פארזייעטקע, געקאנט אויספון ווונדער. גאטס כבוד, און דער דארף זיי אלע צווייפונדען, באלעבן מיט איין אלצע מיט איין-צייל - אויסלעבן און ווייטער א בויפן אונזער אייגענע פולנע-טויקע יידישע קולטור. ווייל נראם היינט אין יידישע קולטור-פאמיליעס א וויסענדיקייט און אפטר מיר זיי חמיד א מאטנבאדארף.

שוין צייט ביזאל א סוף געבן צו דעם בושעווען פון דער אסימילאציע און דער יידישער נאם. די אסימילאציע נראט אונסער יסודות מונט ניסטיקן און געוועלשאפטלעכן לעבן און פון חידו זיי און גאנצן קאלעקטיוו. א סוף פון נעמען צו דער אנטאנאלעקטער בויש און אינאראנק. וואס אין טיילווייז באווסטוניק אליינעווארפן געווארן און אונזער צונג. מיר זענען נישט פון אונזער אייגענע לעבן צו דער עלטער צייט און דאס פרעמדע נישט פארזייען. דאס איז א קללה פון וועלכער מיר פון מיט אלע נוחות זיך באפרייען.

די יידישע קולטור איז אן ענין פון די גרויסע יידישע מאסן און נישט פון קיין יחידים אדער גרופן. דערפאר ווילן מיר אויך נישט אויף אונזער ארבעט ארויסלייגן א פארשייאשן חובס און געבן איר א פארשייאשן פרוצין. מיר זוכן אויסצומירן אלץ וואס קאן אונז פונדערישטער און ארויסצוהיבן: נאר דאס וואס קאן אונז צווייפונדען צו דער נעמינאטער ארבעט פאר דער אנטפלעכונג פון דער יידישער קולטור אין גאליציע.

מיר האבן נישט ביי אונז אים אינסטיטוציע, וואס זאל האבן די נאכטעכט און מאדעלישע כחות אויף אויסצופירן די מונקאיע פון באקאנטן די קולטור-בויאונג און צו באפרייען די קולטור-באדערפענישן אין אונזער. זענען די גאנצע קולטור-ארבעט ווערט געטון אויף א כמעט פרוואסן אופן, מיט א פרוואסער אינצואסיוו. ווילן מיר אזא אינסטיטוציע שאפן! ווערן מיר זיך. דערפאר צו אלע, וועקסן ס'איז נאטם און שיינע דעך גורל פון דער יידישער קולטור. און בא-וונדערס צו קולטור-טוער, זיי צו אלע יידישע קולטור-אינסטיטוציעס. זיי אלע זיי וואס האבן א פאזיטיווע באקאונג צו וועלטלעכער יידישער קולטור-בויאונג, זיי וואלן זיך אפרופן אויף אונזער וועקרוף און זיך אנשליסן צו. דער ארבעט פאר אונזער אלעמען ציל.

עס פארלאנגט זיך באווסטוניק ארבעט פאר אונזארעלעכע ארבעט - טעשים! צו דער דאזיקער גרויסער און וויכטיקער ארבעט רופן מיר אלע פריינט פון יידיש אין גאליציע.

אראנזירן-קאמיטעט פאר דער צענטראלער יידישער קולטור-געזעלשאפט אין גאליציע.

„Gusztajer“ dla komitetu organizacyjnego
Lwów, śm. Marcina 28.

מיוחד לעיתון. המוסף הזה בשם 'ליטעראַטור און קונסט' אכן הופיע ב-15.VII.1930, ובו הודעה שהוא נערך בידי 'אַ באַזונדערע קאַלעגיע' (שם, עמ' 11). בין המטרות המוזכרות ב'אונדזער פלאַטפאָרם' במוסף הראשון – הפצת השכלה ותעמולה חינוכית עבור ספרות יידיש בין אלה שכבר איבדו עניין, ובין אלה שאין להם גישה אחרת לעולם הספרות והתרבות בידיש (שם, שם). ברוח 'הזמנים החדשים' מדפיסה המערכת את המוסף העצמאי באורתוגרפיה החדשה בידיש – שלא כמו בעיתון עצמו. עשרים מוספים שבועיים הופיעו בסך הכול (מה-5 ביולי ועד ה-30 בדצמבר 1930), ובהם שפע של יצירות ספרות בידיש (כולל תרגומים ליידיש מהספרות הפולנית והגרמנית), מאמרי ביקורת וסקירות בתחום הספרות והאמנות, וחדשות על הנעשה בעולם תרבות יידיש בגליציה, פולין, אמריקה וארץ ישראל.²⁹ בין מדורי מוסף הספרות: 'חדשות ספרותיות', 'הערות', 'התקבל למערכת' ו'תשובות המערכת' בעקבות הודעת המערכת שהיא מוכנה לקבל כתביידי של יצירות ספרות ופניות – שוב לכתובתה של מערכת צושטייער.³⁰ בין הבולטים מהמשתתפים במוסף הם פעילי קבוצת 'צושטייער' (אויערבאך,³¹ פאָגל,³² שנאָפער³³) ופעילי תרבות ואנשי עט אחרים שכבר פרסמו בגליון הראשון של צושטייער (בין היתר נחמן בלומענטאַל,³⁴ בן-ציון צאַנגען, רחל קאַרן ואברהם

29 בין היתר ניתן להזכיר את מאמריהם של: מענדל נייגרעשל על הירידה של חיי התרבות בווינה (שם, 12.VII.1930, עמ' 11), שמשון קדע על ספרות הצוענים (שם, 30.VIII.1930, עמ' 11). בין עשרות הרבות של ההודעות ותגובות לנעשה בחיי התרבות: יום הולדת ה-70 של ש.ל. ציטראָן והוצאת ספרים חדשה בקולומבי ליד העיתון האורתודוקסי דאָס יידיש וואָרט בשם 'יהדות' שבמסגרתה עמד להופיע ספרו החדש של שמואל נאָדלער (שם, 12.VII.1930, עמ' 11); על ביקורו של ש"י עגנון בגליציה ועל אגודת יידיש בתל אביב (שם, 30.VIII.1930, עמ' 11), ובאמריקה (שם, 6.IX.1930, עמ' 11). ניתן היה גם להשיג כרטיסים לרציטציה של הערץ גראָסבאָרט בכתובת של מערכת צושטייער (שם, 30.VII.1930, עמ' 11).

30 שם, 4.X.1930, עמ' 7.

31 בין מאמריה בגליונות המוסף: 'צי איז נויטיק אַ ספעציעלע צוגרייטונג צו קאַנען באַנעמען קונסט?' (שם, 2.VIII.1930, עמ' 11); סקירה ארוכה על האנתולוגיה של משוררת יידיש מאת ע. קאַרמאַן 'דאָס בוך פֿון יידישע דיכטערינס' (שם, 18.VIII.1930, עמ' 11); מאמר על שנאה עצמית יהודית המתבטאת ברדיפות שפת יידיש, בשם Jehudas Selbstverachtung... דאָס קאַפיטל 'ידן-פעררווער' (שם, 25.X.1930, עמ' 7).

32 דבורה פאָגל מתבטאת בשני תחומיה העיקריים: ביצירות שירה וכמאמרים בתחום האמנות היהודית. בין מאמריה במוסף: 'ווי אַזוי דאַרף מען קוקן אויף דעם מאַדערנעם בילד?' (שם, 5.VII.1930, עמ' 12); 'דאָס לעבן און אַפּלעבן פֿון קונסטפּאַרמען' (שם, 9.VIII.1930, עמ' 11); ומאמר בשני המשכים 'די געאַמעטרישע פּשטות' (שם, 13.IX.1930, עמ' 11); '20.IX.1930, עמ' 11).

33 בער שנאָפער, המשתמש לפעמים בפסידונים שלו 'בע-שע' מפרסם גם שירים רבים במוסף וגם מאמרי סקירה כגון: על ספרו החדש של איציק מאַנגער געציילטע ווערטער (שם, 5.VII.1930, עמ' 11) ועל ספר שיריה של דבורה פאָגל טאַגפֿיגורן (שם, 12.VII.1930, עמ' 11).

34 לבלומענטאַל סדרת מאמרים בשישה המשכים על י.ל. פרץ בשם 'פרצעס בריוו און

טרעמבאָוועלסקי³⁵), ויצירות ומאמרים שהגיעו מחוץ לגליציה: יעקב פערלשטיין (תל-אביב), ד"ר א. מוקדוני ויעקב מעסטל (ניו יורק), יוסף הלל הלוי (מינכן), שלמה דרעקסלער (וינה) ויוסף טונקעל – דער טונקעלער (וארשה).³⁶

הפילוג בקבוצת 'צושטייער'

הגליון השני של צושטייער הופיע בסוף יולי 1930.³⁷ ניתן לראות בהופעתו את שיא הפעילות והיוזמות של קבוצת 'צושטייער'. אפשר גם להגיד שבתקופה זאת עיקר מטרותיה של הקבוצה – הפצת יצירות בשפת יידיש והרחבת הפעילות התרבותית הקשורה לה – התחיל להתגשם. נוסף להוצאת כתבי-העת יידיש ופרסום המוסף הספרותי בעיתון מאָרגן, אנו למדים מהגליון השני של צושטייער, שהקבוצה גם לקחה על עצמה פרויקט להפצת ספרות יידיש גליציאית. מערכת צושטייער הפכה למרכז הפצה של 'סופרי יידיש גליציאיים' ובעמוד האחרון של הגליון רשימת כותרות ספרי רחל קאָרן, נחום באַמזע, בער שנאָפער ויוסף גרינזייט ומחזיריהם – ואת כולם ניתן היה להשיג בכתובת המערכת (שם, עמ' 65).

אם אמנם הוצאת הגליון השני של צושטייער היא השיא של פעילות הקבוצה, כבר נמצאים בו רמזים לגורמים שהביאו לפירוק הקבוצה כולה. בין היתר בולטים בהיעדרם מהמוסף הספרותי במאָרגן שלושה מששת הפעילים המרכזיים: ישראל אַשענדאָרף, נחום באַמזע ויעקב שווריק. מההתכתבות בין אַשענדאָרף למלך ראָוויטש למדים אנו, שאידיאולוגיה פוליטית, טעם ספרותי והמצב הכלכלי עמדו במרכז סיבת הפילוג בין הפעילים בקבוצה.³⁸ אַשענדאָרף, באַמזע ושווריק מצד אחד הסתכסכו עם רחל אויערבאָך, בער שנאָפער ודבורה פֿאָגל מצד אחר,³⁹ בין

רעדעס' (שם, 5.VII.1930, עמ' 12; 12.VII.1930, עמ' 11; 19.VII.1930, עמ' 12; 26.VII.1930, עמ' 11; 2.VIII.1930, עמ' 12; 6.IX.1930, עמ' 11).

35 בין היתר ראה מאמר תגובה של רחל קאָרן (שם, 18.IX.1930, עמ' 7) למאמרו של יואל מאַסטבוים בשם "די צעשאַטענע" אַ פאָר ווערטער וועגן די יינגסטע שרייבער אין גאָליציע" (שם, 11.IX.1930, עמ' 7); בן ציון צאָנגען, 'שמעון דובנוב צו זיין 70 יאָריקן יובילעום' (שם, 25.X.1930, עמ' 8); א. טרעמבאָוועלסקי, 'זוער איז דער יידישער לעזער: אַ וואָרט צו אַ דיסקוסיע' (שם, 18.VIII.1930, עמ' 11).

36 יעקב פערלשטיין כותב על ספרו של ש. איזבאָן מאַסן ראָמאָן (שם, 26.VII.1930, עמ' 11); יעקב מעסטל, 'אויפֿן שידוועג: פֿונעם בוך בריוו פֿון פֿעלד' (שם, 20.IX.1930, עמ' 11); יוסף הלל לווי, 'לידער' (שם, 4.X.1930, עמ' 7); שלמה דרעקסלער, 'זועגן דער יידישער פּראָזע און אירע לייענער' (שם, 27.IX.1930, עמ' 7); ד"ר אַ מוקדוני, 'יידישע רעדנדיקע פֿילמען' (שם, 27.IX.1930, עמ' 7); יוסף טונקל – דער טונקעלער, 'טעאָטער געסט פֿון אַמעריקע: טעאָטער פֿעליעטאָן' (שם, 13.IX.1930, עמ' 11).

37 אף שרשום בגליון עצמו התאריך יוני, שוב התעכבה ההופעה עד לסוף יולי 1930.

38 ראה במכתב אַשענדאָרף לראָוויטש מיוני 1930, ולהלן בהערה הבאה.

39 וכך כותב אַשענדאָרף, שם: "דערווייל ביי אונדז אין לעמבערג איז חושך. דער צווייטער 'צושטייער' איז שוין דערשינען. מיר, דאָס הייסט איך, באַמזע, שווריק און נאָך אַנדערע זענען צעקריגט מיט דער אויערבאָך, פֿאָגל און שנאָפער. דו קענסט דיר גאָרנישט

ליטעראטור און קונסט

שבת בילאנע - רעדאגירט דורך באאונדערט קאלעטיב

אונזער פלאנשאַרס

די ארבעט פון אונדזערע פלאנשאַרס איז צו שטיצן די ליטעראטור און קונסט פון אונדזערע קינדער און צו זיך אנטוויקלען און פארבעסערן זיך. אונדזערע פלאנשאַרס זענען פארענטוואָרטלעך פאר די ארבעט פון אונדזערע קינדער און זייערע פאָרעלדערס. אונדזערע פלאנשאַרס זענען פארענטוואָרטלעך פאר די ארבעט פון אונדזערע קינדער און זייערע פאָרעלדערס. אונדזערע פלאנשאַרס זענען פארענטוואָרטלעך פאר די ארבעט פון אונדזערע קינדער און זייערע פאָרעלדערס.

זיינא עיפאנדער

זיינא עיפאנדער איז אַ פּאָפּולערע און טאַלענטירטע אַרבעטערין פֿון אונדזערע קינדער. זי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זי איז אַ פּאָפּולערע און טאַלענטירטע אַרבעטערין פֿון אונדזערע קינדער. זי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער.

קלאַריד פֿון יענע מיידלעך

די מיידלעך פֿון יענע מיידלעך זענען אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי איז אַ פּאָפּולערע און טאַלענטירטע אַרבעטערין פֿון אונדזערע קינדער. זי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער.

אונדזערע פּאָפּולערע אַרבעטן

אונדזערע פּאָפּולערע אַרבעטן זענען אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי איז אַ פּאָפּולערע און טאַלענטירטע אַרבעטערין פֿון אונדזערע קינדער. זי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער.

אונדזערע אינטערעסאַנטע אַרבעטן

אונדזערע אינטערעסאַנטע אַרבעטן זענען אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי איז אַ פּאָפּולערע און טאַלענטירטע אַרבעטערין פֿון אונדזערע קינדער. זי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער.

אונדזערע פּאָפּולערע אַרבעטן

אונדזערע פּאָפּולערע אַרבעטן זענען אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי איז אַ פּאָפּולערע און טאַלענטירטע אַרבעטערין פֿון אונדזערע קינדער. זי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער.

אונדזערע אינטערעסאַנטע אַרבעטן

אונדזערע אינטערעסאַנטע אַרבעטן זענען אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער. זיי איז אַ פּאָפּולערע און טאַלענטירטע אַרבעטערין פֿון אונדזערע קינדער. זי האט געשריבן אַסאך פּאָפּולערע און אינטערעסאַנטע אַרבעטן פֿאַר אונדזערע קינדער.

היטור בגלל השתתפותם ביהודים מוסף הספרות בעיתון מארגן. אשענדארף במכתבו אל ראויטש מביע את זעמו על העבודה למען המוסף שנעשתה ללא תשלום, כאשר החברים רעבים לפת לחם. הוא מאשים אותם ואת המארגן ומכנה אותם 'רתיים' ו'ציונים שרופים' בשל נטייתו הציונית של העיתון, ובשל חוסר ביטוי הנטייה השמאלית הנוחצות.⁴⁰ פרסום ספר שיריה של דבורה פאָגל גם גרם

פאָרשטעלן וואָס פֿאַר אַ מילוקטן ס'קומען דאָ פֿאַר. מיר האָבן שוין נישט געקענט אויסהאַלטן און אינמיטן דרוקן דעם זשורנאַל געמוט אַנטלויפֿן.

40 בהמשך, שם: 'דער מאָרגן' דאָ אין לעמבערג האָט געגעבן אַ 'ליטעראַרישע בילאָגע' - מיט ווילן זיך אָבער דאָרט נישט באַטייליקן, וויל דער 'מאָרגן' ווערט פֿון טאָג צו טאָג אַלץ פֿאַרענדיגער און ציוניסטישער [...] דערצו געבן זיי נישט אַ גראַשן אָנאַראַר [...] די אויערבאַך, די פֿאָגל און [...] שנאַפער זענען אַלע פֿאַרברענטע ציוניסטן און באַטייליקן

לעיונות בין שני הצדדים, וכתוצאה מכך ומהסיבות המוזכרות לעיל עזבו השלושה (אֶשְׁעֵנְדָּאָרְף, באָמְזֵע ושוֹדְרִיך) את המערכת והתחילו ביוזמות חדשות – ביניהן הוצאת כתיב־עַת חדשים אחרים בגליציה בעלי נטיות שמאליות ופרו־קומוניסטיות.⁴¹

הופעת הגליון השלישי והאחרון של צושטינער באפריל 1931 חותמת את פרק הפעילות של קבוצת 'צושטינער'. למרות הרחבת הגליון ביצירות שהגיעו מחוץ לגליציה, ניכרת היעדרה של מחצית הפעילים המקוריים – אֶשְׁעֵנְדָּאָרְף, שוֹרְדִיך ובאָמְזֵע.⁴² למרות נסיונותיהם של החברים שנשארו להוציא גליון רביעי של צושטינער, הדבר לא עלה בידם,⁴³ ורחל אויערבאך ובער שנאפער בסופו של דבר עזבו (1932–1933) את למברג לווארשה מקום בו המשיכו בעבודתם העיתונאית והספרותית עד פרוץ המלחמה, ודבורה פֶאָגֶל נשארה בלמברג.

סוף דבר

פרק סיום, מעין אפילוג ופגישת מחזור של פעילי קבוצת 'צושטינער', מוצאים אנו בגליון הראשון ביולי 1932 של הליטעראַרישע בלעטער, גליון המוקדש כולו ל'ידיש קולטורשאַפֿן אין גאַליציע'.⁴⁴ רחל אויערבאך פותחת את הגליון במאמר 'דאָס ייִדישע גאַליציע' בו היא מבכה על הכאוס השולט בחיי הקהילה היהודית בגליציה (שם, עמ' 421). היא ממקמת את ההאשמה באינטליגנציה היהודית השואפת במודע להתבוללות, בסכסוכים הפוליטיים הפנימיים, ובקטנוניות של בעלי האידיאולוגיה שגורמת לפילוגים בין הכוחות היצירתיים, וגם במצב הכלכלי הממשיך להידרדר – ובכל אלה יחד שגרמו לשיתוק חיי התרבות בידיש בגליציה (שם, שם). בן־ציון גינסבערג, בסכמו את העיתונות היהודית בידיש בגליציה, מודה שגליציה אינה יכולה להתחרות עם וארשה המספקת את רצון הקריאה

זיך יאָ". בסוף גליון שלוש של צושטינער תחת הכותרת 'אָרום דער ייִדישער קולטור־אַרבעט אין גאַליציע' מוסברת סיבת עצירת הפעילות התרבותית הענפה כך: "[...] האָט זיך דער אָרגאַניזיר־קאָמיטעט צעשלאָגן און עס איז נישט געבליבן ווער ס׳זאל אים איבערנעמען. די סיבה דערפֿון איז אַ פשוטע און טרויעריקע. דאָס איז די זעלבע קרענק, וואָס האָט אַ טל געמאַכט שוין נישט פֿון איין ייִדיש געזעלשאַפֿטלעכער אונטערנעמונג. רופֿן רופֿט מען דאָס אידעאישע דיפֿערענצן. אין אמתן איז דאָס אָבער די פֿאַרשאַלטענע האַלב־אינטעליגענטישע באַגריפֿונג־פֿאַרמישונג, די דעזאַריענטאַציע און בטלנות פֿון אַ טייל מענטשן וואָס נעמען זיך ביי אונדז די קולטור־אַרבעט" (שם, עמ' 80).

41 ראה במכתב אֶשְׁעֵנְדָּאָרְף לראוויטש מיוניו 1930, וכחן תשס"ג, עמ' 223.

42 בין אנשי העט שפרסמו בצושטינער 3 היה: משה־לייב האַלפֿערן, בנימין רעסלער, נפתלי גראָס, קלמן היזלער, מלכה לי וי' מעצקער.

43 במכתב של רחל אויערבאך לראוויטש מה־26.X.1931, היא מודיעה לו, שגליון ארבע של צושטינער יופיע בתמיכת יהודים באמריקה, אולם גליון זה לא הופיע (ארכיון ראוויטש).

44 ליטעראַרישע בלעטער נומ' 27 (426), וואַרשע, 1 יולי 1932, ז' 421–432. מעל לכותרת כתב־העת: 'ידיש קולטור־שאַפֿן אין גאַליציע'.

ביידיש מעבר לעיתון יומי.⁴⁵ דבורה פֿאָגל מסכמת את הישגי אמנים יוצאי גליציה,⁴⁶ ואברהם טרעמבאָוועלסקי – למרות האופטימיות הניכרת בכתבו בצושטײַער – מודה שאין כיום לדבר על תנועה תרבותית למען יידיש בגליציה.⁴⁷ את הסיבה לכך הוא רואה בעובדה, שהנוער כבר אינו מדבר או אפילו אינו מבין יידיש, ואם אכן משהו נעשה אז ערכו מסופק לרוב בשל הפוליטיזציה החודרת ועוטפת כל עשייה. ואף על פי כן הוא מונה מוסדות ומועדונים, אשר עדיין פעילים בגליציה וקורא להקים אירגון גג אשר יוכל לאחד ולכוון את מה שנותר מחיי תרבות יידיש בגליציה. בער שנאָפער במאמרו 'זשורנאַלן און ביכער לעצטנס דערשינען אין גאַליציע' עומד על המצב הטרגי־קומי של שירת יידיש בגליציה בשנים האחרונות (שם, עמ' 428–430). אף ששוק הספר ביידיש כבר מת, עובדי בתי הדפוס מובטלים, אין הוצאות ספרים וכמעט שאין אפילו קוראים – בכל זאת נמצאים משוררים 'עקשנים' שמוציאים את ספריהם לבד ('אייגענע פֿאַרלאַגן') (שם, עמ' 428). הוא מסכם את הנסיונות הבודדים של משוררים אלה, ובדברו על כתבי־עת מצביע על צושטײַער כיוזמה הרצינית היחידה, וגם היחידה שקיבלה תגובות והכרה מעבר לעיתונות המקומית בגליציה. ישראל אשענדאָרף ונחום באָמזע (וגם שנאָפער ופֿאָגל) משתתפים גם הם בגליון מיוחד זה בחלק ה'שירה' – כל אחד עם שיר משלו (שם, עמ' 427–428). המאמר האחרון בגליון הוא היחיד המבשר 'טובות' לעתיד, אלא שזאת בתחום היצירה היהודית בגליציה בשפה הפולנית. המחבר א. רובענצאָל אינו רואה בחיוב את העשייה הזאת, וטוען שעניניהם של יוצרים אלה מכוונות רק כלפי חוץ (הקורא והמבקר הפולני הלא יהודי), והוא רואה בתופעה צעד אחרון לפני היעלמות טוטלית של זיקה ליצירתיות יהודית.⁴⁸

מראי מקום

- אויערבאך מאי 1930: רחל אויערבאך, 'גאַליציע.../ יידיש: שריפֿט פֿאַר קולטור־באוועגונג אין גאַליציע, נומ' 1, לעמבערג, מאי 1930, עמ' 2.
- אויערבאך יולי 1932: רחל אויערבאך, 'דאָס יידיש גאַליציע', ליטעראַרישע בלעטער, נומ' 27 (426), וואַרשע, 1.VII.1932, עמ' 421–422.
- אויערבאך 1957: רחל אויערבאך, 'דריי זיינען זיי געווען... ערשטער יאַרצייט נאָך ישראל אשענדאָרף, אילוסטרירטע ליטעראַרישע בלעטער, בוענאָס־אירעס, סעפט-אָקט. 1957, עמ' 5.

45 בן־ציון גינסבערג, 'די יידישע פרעסע אין גאַליציע', שם, עמ' 423–424.

46 דבורה פֿאָגל, 'די יידישע מאָלער פֿון גאַליציע', שם, עמ' 424–425.

47 אברהם טרעמבאָוועלסקי, 'יידישע קולטור־באוועגונג אין מזרח גאַליציע', שם, עמ' 426–427.

48 א. רובענצאָל, 'די היינטיקע יידיש־פּוילישע דיכטער אין גאַליציע', שם, עמ' 430–431.

- Jozef Buszko, 'The Consequences of Galician Autonomy After 1867', *Polin*: 1999, *Studies in Polish Jewry*, vol. 12, London & Portland, Oregon, 1999, pp. 86-99.
- Israel Bartal & Antony Polonsky, 'Introduction: The Jews of Galicia Under the Habsburgs', *Polin: Studies in Polish Jewry*, vol. 12, London & Portland, Oregon, 1999, pp. 3-24.
- גינסבערג יאנואר 1929: בן-ציון גינסבערג, 'צען יאָר ייִדיש-פוילישע פרעסע אין גאַליציע', *ליטעראַרישע בלעטער*, 6 (246), וואַרשע, 18.I.1929, עמ' 44-45.
- גינסבערג יולי 1929: בן-ציון גינסבערג, 'ליטעראַרישע שוואַלכן אָדער קראַען אין גאַליציע', *ליטעראַרישע בלעטער* 6 נומ' 27, וואַרשע, 5.VII.1929, עמ' 529-530.
- גלבר 1958: נ.מ. גלבר, *תולדות התנועה הציונית בגליציה 1875-1918*, ירושלים, 1958.
- Klaus Hodl, 'Galician Jewish Migration to Vienna', *Polin: Studies in Polish Jewry*, vol. 12, London & Portland, Oregon, 1999, pp. 145-163.
- Jerzy Holzer, 'Enlightenment, Assimilation and Modern Identity: The Jewish Elite in Galicia', *Polin: Studies in Polish Jewry*, vol. 12, London & Portland, Oregon, 1999, pp. 79-85.
- הל 1975: גרשון הל, *דריי הונדערט יאָר ייִדישע פרעסעוועזן אין דער וועלט 1675-1975*, ירושלים, תשל"ו-1975, עמ' 18-70.
- ווייניג 1929: נ. ווייניג, 'ליטעראַטור און קונסט: אַ גרוס פֿון היימלאַנד גאַליציע', ווילנער טאָג, 1929.IX.29, עמ' 4.
- ייִדיש (לעמבערג) 1930: ייִדיש: שרייט פֿאַר קולטור-באוועגונג אין גאַליציע, נומ' 1, לעמבערג, מאי 1930.
- לעקסיקאָן 1956-1981: *לעקסיקאָן פֿון דער נייער ייִדישער ליטעראַטור* 81 בענד, ניריאָרק, 1956-1981.
- מנדלסון תשל"ה: עזרא מנדלסון, 'יילהלם פלדמן ואלפרד נוסגי: התבוללות וציונות בלכוב', *גלעד: מאסף לתולדות יהדות פולין*, ב, תל-אביב, תשל"ה-1975, עמ' 89-111.
- מזיזל 1930: נחמן מזיזל, 'די ייִדישע גאַליציע קומט צום וואַרט', *ליטעראַרישע בלעטער*, 7, נומ' 14, וואַרשע, 4.IV.1930, עמ' 259.
- נאַטיש 1929: מיכאל נאַטיש, 'גאַליציע "צושטייער" דער ייִדישער ליטעראַטור', *ליטעראַרישע בלעטער*, 14 (309), 20.XII.1929, עמ' 1005.
- ניגערעל 1955: מ. ניגערעל, 'די מאָדערנע ייִדישע ליטעראַטור אין גאַליציע', פֿון נאַענטן עבֿר, באַנד 1, ניריאָרק, 1955, עמ' 269-398.
- סאַמעט 1975: שמעון סאַמעט, 'צו דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער פרעסע אין מזרח גאַליציע', *די ייִדישע פרעסע וואָס איז געווען, תל-אָבֿיבֿ, תשל"ה-1975*, עמ' 316-329.
- פרוקופיאניץ 1995: Eugenia Prokop-Janiec, 'Jewish Moderna in Galicia' in: *תולדות יהדות פולין*, כרך יד, תל-אביב, 1995, עמ' 27-38.
- פרידמן-כהן 2005: קרי פרידמן-כהן, 'רחל אויערבאָך: ראש פרקים לחקר חייה ויצירתה', *חוליות IX*, ירושלים, קיץ 2005, עמ' 297-304.
- צאַנגען מאי 1929: ב. צאַנגען, 'די ליטעראַטור וועלט (נייעס און נאַטיצן)', מאָרגן, לעמבערג, 1929.V.16, עמ' 10.
- צאַנגען אַקטאָבער 1929: בן-ציון צאַנגען, 'אויפֿן וועג צו אַ נייער ליטעראַרישער אויפֿלעבונג אין גאַליציען (מבּח דעם "צושטייער")', מאָרגן, לעמבערג, 26.X.1929, עמ' 3.
- צאַנגען נאָוועמבער 1929: בן-ציון צאַנגען, 'גאַליציע האָט זיך אַ ריר געטאָן אַ בריוו פֿון לעמבערג', *ליטעראַרישע בלעטער* 6, נומ' 47, 22.XI.1929, '1 926.

Gabriele Kohlbauer-Fritz, 'Yiddish as an Expression of Jewish Cultural Identity in Galicia and Vienna', *Polin: Studies in Polish Jewry*, vol. 12, London & Portland, Oregon, 1999, pp. 164-176.

קעניגסבערג פֿריץ 1999: דוד קעניגסבערג, 'יונג גאליצישע פּאָעזיע', מאָרגן, לעמבערג, 1929. IV.25, עמ' 11.

ראַוויטש 1928: מלך ראַוויטש, 'דער דיכטער און פּויער דוד קעניגסבערג', ליטעראַרישע בלעטער, 5, נומ' 49, 7.XII.1928, עמ' 960-961; 5, נומ' 50, 14.XII.1928, עמ' 982-983.

ראַוויטש 1929: מלך ראַוויטש, 'קאָליידאָסקאָפּ: גאליציאַנער "צושטייער"', פּאָלקסצייטונג, וואַרשע, 23.VIII.1929, עמ' 7.

ראַוויטש לעקסיקאָן: מלך ראַוויטש, מיין לעקסיקאָן ודריי בענדער | מאַנטרעאַל, 1945; 1947; 1958.

Michael C. Steinlauf, 'The Polish Jewish Daily Press', *From Shtetl to Socialism: Studies from Polin* (ed. Antony Polonsky), London-Washington, 1993, pp. 332-358.

שיפער 1930: יצחק שיפער, 'מיטן פנים צו דער פּראַווינץ' בתוך: יידיש 1930, עמ' 3-4.